

ez különösen fontos Arany Jánosnál, akinek világnézetét, annak transzcendens irányultságát és alapvetően tragikus voltát Imre László maradandó oldalakon fogalmazta meg: „a keresztény lét, folyamatosan, igenis tragikus, amennyiben a normák abszolút követését írja elő az egyén számára, aki erre képtelen” (94. l.); „az élet csak alkalom kötelességeink teljesítésére” (100. l.). Az eszmék és jelképek sávjai kapcsolja össze Arany ballada-típusait a tematikus csoportokkal: a népies balladát a morális témákkal, a történetieket a hazai sorsélménnyel, a késeiket a prelogikus tudatformákkal, melynek mélyreható elemzése a fejezet egyik fő értéke. Sok mintával oltja be az olvasóba a komponáló, szintetizáló, és az irodalomtörténet hiányainak betöltésén fáradozó, költői rekonstrukcióra törekvő Arany képzetét. Végül pedig a megszólalásmód és az akusztikai rétegek működését vizsgálva jut el egy átfogó és nagyon használhatónak tűnő (alapvetően: egyedítő jellegű) Arany-poetika megírásának — egyben a megmagyarázhatónak a határára. Együttal pedig kimondja azt a csak az ő szempontjából felfedezhető, kézenfekvőnek látszó, mégis teljesen elfelejtett tényt, hogy a téma — *formateremtő elv*. (166. l.)

Az önálló műegészsként való elemzések fejezete látszólag indoklás nélkül dönt bizonyos, valóban problematikusabb művek mellett, azonban mindenképp úgy, hogy az előző fejezetekben elszórt elemző részletek semmiképp ne alakuljon ki fedés.

Az egészen rendkívüli érzékenységgel megírt elemző alfejezetekből (melyek azonban a komplex elemzés igénye miatt nem mindenütt domborítják ki eléggé a legérdekesebb egyéni ötleteket) azonban hamar kiderül, hogy valójában a Rétegek-fejezetben felfedezett sajátságok ellenőrzéséről és végső bizonyításáról van szó, a választást ez indokolta. A sub-

jektivitás, a tragikum, az eszmék és jelképek, a kompozíció és az akusztika rétegei nem várt színpompában ragyognak fel ezekben az értelmezésekben, újra és újra bizonyítva a kötet előző fejezeteinek eredményeit, mindvégig szem előtt tartva és el nem felejtve az életmű egészének feltett kérdéseket (pl. Arany kevéssé ismert indulása és a biedermeier kapcsolatát). Hallatlan könnyedséggel látatja meg a *Rozgonyinéban* a magyarság megtartó princípiumát, a *Bor vitézben* az öngyilkos állhatatosság végétét, helyezi át a *Szondi két apródjában* a hangsúlyt a költő-szerep taglalására, rombolja le a *Walesi bárdok* keletkezéstörténetét (kitágítva az előző értelmezésből nyert tanulságokat), és elemzi a *Tengeri-hántás* archaikus-középkori világnézetét. Mellőzhető lett volna talán néhány egyszerűsítő történet-elmondás, hiszen a szerző maga mondja ki, hogy az Arany-balladák lényege sok esetben nem a történetben keresendő.

A zárászó szerényen összegzi a kutatási eredményeket: a különbözőség és az egység elvét. Arany-ballada — nincs, csak változatok vannak, s csak az egész jelelheti azt, amit keresünk. Létezik viszont egy alapvonásaiban változatlan szerzői világnézet, amely mindvégig egységet alkot.

Egy rendkívül széles fesztávú zárómondatban így helyezheti el a balladáról Arany univerzumát: „az utópista szocialisták módján illuzórikusan közösségi és izoláltan individualista költői szélsőségekkel szemben”. (240. l.)

A szemhatár e hirtelen bővítésénél, az irodalmi térkép ily pontos elkészítésénél szakember többlet aligha tehet „a nagy értékű, de korszerűtlen műalkotásoknak kijáró elnézéssel” oly gyakran bajlódó — és nem is mindig laikus olvasókért. (232. l.)

Szilasi László

SZABÓ G. ZOLTÁN—SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: KIS MAGYAR RETORIKA

(Bevezetés az irodalmi retorikába) Bp. 1988. Tankönyvkiadó, 207 l.

„Oly korba jutottunk, amelyből eltűnt az Új Ég és Új Föld ígérete. ... Növekszik körülöttünk a zűrzavar, erősödik bennünk a szétesettség érzése. Transzcendentális igazságoktól várjuk megváltásunkat; a rendbe, józan értelemben vetett hitünket a világgegyetembe vetítjük.”

Azért kölcsönöztem ezeket a mondatokat egy képzőművészeti tárgyú írás bevezető soraiból, mert pontosan jellemzik azt a világlátást, azt a szellemi közeget, amelyben a *Kis magyar retorika* napvilágot látott. A könyv elsőként említhető érdeme maga a tény,

hogy megszületett. Egy retorikai kézikönyv megjelenése az adott körülmények között önmagában is jelentőségeltjes esemény. Talán soha ekkora szükség még nem volt az ilyen állásfoglalásra, amelyik „a rendbe, józan értelemben vetett hitet” az európai kultúra elfelejtett örökségének, a ráció szellemének a felelevenítésével képes erősíteni.

Ez a könyv nem a témában járatos kutatók maroknyi csapatának készült, akik ismerik az antikvitás értékeit és a neoretorika elméleteit. Nem az egyre szaporodó tudományos szövegelemző módszereket

kívánja újabb teóriával gyarapítani, hanem éppen az évezredes hagyományokat fedezi fel újra — amint a szerzők az először első mondatában megfogalmazzák — „a középiskolai tanárok és gimnáziumi, valamint egyetemi diákok” (7. l.) számára.

A célkitűzés egyértelmű: a munka „irodalmelméleti kézikönyv”, tehát nem gyakorlati tanácsokat kíván adni, hanem az irodalmi művek megértéséhez és megértetéséhez szolgálatot a felejtés hosszú-hosszú évtizedei után újak tűnő, retorikai szempontokat. A bevezető fejezet, megismertetve a retorika mibenlétével, alapvető kategóriáival, igen hatásosan készíti elő azt a szemléleti változást, amire a gondolkodó olvasót a könyv rávezeti. Kibontakozik a retorika mint normarendszer, ami segít a legkülönbözőbb irodalmi jelenségek rendszertani helyének felismerésében.

Az anyag áttekintése a beszéd elkészítésének fázisai szerint történik. Tekintettel a célkitűzésre, nem szísi szerint történik. Tekintettel a célkitűzésre, nem szerepelnek a *memoria* és a *pronuntiatio* tudnivalói, marad tehát az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio*.

Az *inventio* és a *dispositio* tanával kapcsolatban egyetlen aprócska aggályom van, az előbbiben említett *propositio* meghatározását illetően. A rész címe és első mondata: „A részletezés (*propositio*). Másképpen *partitio*nak vagy *divisio*nak is hívják, még található neve az *expositio*, vagyis az elbeszélés gondolati magvának a közlése.” (48. l.) Ez a megfogalmazás lényeges különbségeket mos össze. Mind a *propositio*, mind az *expositio* minden esetben valóban a gondolati mag közlése, de azt tömör formában előlegzi. Éppen hogy nem bocsátok részletekbe, hanem röviden foglalja össze azt, aminek bővebb kifejtésére majd a későbbiekben kerül sor. Ezért nem tartom helyesnek a *részletezés* elnevezést. Pontosabban fedné a lényeget a *kiemelés*, *előlegzés*, *előre bocsátás*. Ha nem is részletezésről, de több elkövetkezendő fő rész megemlíteséről akkor lehet szó, ha a *propositio* több tagú; ilyenkor, és csakis ilyenkor használható a *partitio* vagy *divisio* terminus.

Jelentősen eltérnek a szerzők a hagyományos felosztásoktól az *elocutio* tanához tartozó fogalmak ismertetésénél. Minden olyan rendszeralkotásnál, ahol egyszerre több szempontot kell figyelembe venni, elkerülhetetlenek a kényszerű engedmények, még ha az abszolút következetesség rovására mennek is. Ha a struktúra vázául kiválasztott fő rendező elv szerint konzekvensek igyekeznünk maradni, más szinteken keletkeznek átfedések. Az *elocutio*nak a *Kis magyar retorikában* alkalmazott felépítése semmiképpen sem

rosszabb az eddigieknél, de szokatlan. Az öt csoportból (I. A fonológia alakzatai, II. A szintaktika alakzatai, III. A szemantika alakzatai, IV. A pragmatikus alakzatok V. A négy változáskategória mondatalakzatai) a IV. mintha kilógna egy kissé. Ha már egy funkcionális szempont alapján lényeges szerep jut az érzelmi hatásoknak, akkor itt lehetne a helye a *risus* tárgyalásának is, sokkal inkább, mint a *tárgykezelés* alakzatainak. Itt kerül elő a *fnitio*, a *conciliatio*, a *correctio*, az *agressio*, az *antitheton*, a *chiasmus*, a *commutatio*, az *oxymoron* és a *distinctio*. Más besorolási szempont szerint ezek mint a szemantikai bővítés, illetve magyarázó eszközei, akár a szemantikai alakzatok között is szerepelhetnének — akkor talán nem szakadnának ilyen messze közeli rokonaiktól.

Az V. rész, a mondat — vagy talán inkább gondolat? — alakzatok egy másfajta rendszerben ugyancsak más összefüggésekben, környezetben szerepelnének.

Rendkívül impozáns a könyv példaanyaga, ami a Nagyszombati-kódextől Esterházy Péterig terjedő antológiát nyújt irodalmunk retorikailag értékelhető szemelvényeiből, legalábbis egy-egy villanás erejéig. Két szempontból is jó, hogy nem klasszikus példák világítják meg az elméletet. A „iam proximus ardet Ucalegon” vagy a „pallida mors”-féle idézetekkel már a mai gimnáziumi tanárok legnagyobb része sem tudna mit kezdeni, a diákokról nem is beszélve. De ami a szükség mellett az erény: egy elterjedt irodalomfelfogás káros beidegződéseit a leghatásosabban a magyar irodalom retorika-központú szemléletével lehet ellensúlyozni. A már nem éppen pályakezdő középiskolai tanárok széles rétegét alkotják a „konszolidált generáció” tagjai, akik lehetnek szerencsések a hatvanas években általános iskolába, a hetvenes években gimnáziumba járni. Megtanulták — megtanultuk —, hogy az irodalomban az az érték, ami a „haladó társadalmi eszméket” közvetíti. Nagy költő, író az, aki „harcolt a feudalizmus ellen”, vagy „felismerte a munkásosztály történelmi hivatását”, esetleg éppen „a proletariátus legnagyobb költőjévé” érett. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mennyire hasznosak azok a példák, amelyek hivatalos vagy (még?) nem hivatalos klasszikusainkat a megszokotthoz képest más fénybe állítják, megmutatva a diákoknak egy másfajta értékrendet.

Külön elismerést érdemel, hogy — elsősorban a példaanyag elmés válogatásának eredményeként — a tárgykörben szokatlan, helyenként egyenesen szórakoztató olvasmányt tarthatunk a kezünkben. A Karinthy-, Rejtő-, Örkény- és Móra-idézetek jövőtől a könyv egészét áthatják a *risus* különféle megnyilvánu-

lasi formái. Több esetben a kommentár megfogalmazásával a mű szerzői saját urbanitásukról is tanúságot tesznek. Mindez egy irodalomelméleti kézikönyvnél sem hátrány, különösen, ha szélesebb olvasótáborot szeretne megnyerni.

Éppen a megcélzott közönségrétegre való tekintettel lehetett volna egy kicsit értelemyszerűbben alkalmazni a magyar terminusokat, felülvizsgálva a retorikai nyelvhasználatban meggyökeresedett, de ma már kissé elavult formákat. Az *inventio* magyar neve például hagyományosan ugyan *feltalálás*, de mivel a köznap gondolkodásban ehhez a szóhoz egészen már jelentés kapcsolódik, nem lehetne — mondjuk — *anyaggyűjtésnek* nevezni? Ha a *dispositio* sem *szétrakás*, hanem *elrendezés*, talán ez is megengedhető volna.

Az *elocutio*-ról szóló rész első mondatában olvashatjuk, hogy az „nem egyéb, mint az *inventio* során feltalált és a *dispositio* révén elrendezett gondolatok nyelvi megfogalmazása”. (125. l.) Mivel az *elocutio* magyar neve, a *kifejezés* szó nyelvünkben megint csak másféle képzeteket is kelt — nem volna pontosabb az *elocutio*-t terminusként *megfogalmazásnak* hívni?

Az alakzatok tárgyalásától a szerzők rendszeresen idézik Révai Miklós elnevezéseit. Bizonyos esetekben, még távolabbra visszamenve az időben, éppen a régiségből meríthető egy-egy szabadabban fordított, ámde kifejezőbb magyar terminus. A könyvben az éppen

csak megemlített *memoria* például *emlékezés*ként szerepel. Ugyanezt már a XVII. században *megtanulásnak* hívták, ami, úgy vélem, pontosabban tükrözi az emlékezésbe vésés folyamatának a lényegét. Ugyanebben az időben a *partitio*-nak is volt a tartalmát visszaadó magyar neve: *elosztás*.

Csak a szórszállhasogatás kedvéért teszem szóvá: a szerzők a *transgressio* példájaként a „Buda halála” ötödik énekének utolsó négy versszakát ígérlik, amelyek *együttesen* valóban jól szemléltetnék az átmenet megteremtését. Ehelyett egy versszakot olvashatunk, a legutolsót (38–39. l.).

Azoknak az irányzatoknak, amelyekhez a retorika újrafelfedezése is kapcsolódik, a nem is olyan távoli múltban meg kellett szerezniük a polgárjogot honi tudományunkban. Másfél évtizede sincs, hogy a marxista irodalomtudomány elhatárolta magát a neoretorikának azon próbálkozásaitól, amelyek „nem jutottak el” a társadalmi meghatározottság felismeréséig. Felelte kíváncsot, hogy az a szemlélet, amelyik az irodalmi művek értékeinek megértésénél más szempontokat is figyelembe vesz, „leszálljon” a szélesebb körű oktatás szintjére. Ennek a folyamatnak az előmozdításához, meggyőződéseim szerint, igen értékes adalékkal járult hozzá Szabó G. Zoltán és Szörényi László munkája.

Bartók István

TÓTH DEZSŐ: KÖZÖSSÉG ÉS IRODALOM

Tanulmányok, cikkek, interjúk. Az előszót írta Aczél György, szerkesztette Agárdi Péter, Pándi András, Szabó B. István. Bp. 1988. Gondolat K. 298 l.

Negyedik éve, hogy az infarktus lezárta Tóth Dezső életét s éppen korszakváltást sejtető fordulópont előtt megszakította munkásságát. 1985. szeptember 19-én érte utol a hirtelen halál, alig másfél hónappal hatvanadik születésnapja előtt, amikor már szilárdan elhatározta, hogy nyugalomba vonul. Reménytelennek látta immár munkáját a művelődési miniszterhelyettes tisztségben, avagy úgy érezte, annyi szolgálat után kiérdemelte a visszatérést az irodalomtörténeti kutatómunkához? Ma akármit válaszolnánk, az feltevés lenne. Tény viszont, hogy itt áll előttünk egy kötet, amelyet hagyatékából állított össze három barátja és munkatársa. Utószavukban a szerkesztők megírták, hogy Tóth Dezső hátrahagyott iratai között semmi jelét nem találták egy új gyűjteményes kötet tervének. Nem tehettek tehát mást, mint hogy meghosszabbították Tóth Dezső korábbi könyveinek képzeletbeli gondolatmenetét, s köréje csoportosították mindazt, amit

tanulmányaiból, beszédeiből és interjúiból alkalmaznak véltek. Nagyrészt alkalmi írások ezek, művelődéspolitikai megnyilatkozások, gyászbeszéddek és olyan párbeszéddek, amelyeket napi gondok indítottak el. A szerkesztők mégis joggal vélhették, hogy nem szabad őket szülőidejük burkában hagyni. Hiszen voltaképpen a kritika is alkalmi műfaj, amelynek művelője az esetleges vállalások és megbízások értelmezésében fogalmazhatja meg a maga gondolatmenetét és világképét. Az irodalomtörténet és a jelenkori kritika kritikája egyaránt bizonyítja, hogy e műfajt sohasem tárgyai minősítik, hanem a rájuk irányuló szemléletek, s a bennük megnyilatkozó alkotó gondolatok. Írásainak tanúsága szerint Tóth Dezső művelődéspolitikai irataiban sem vállalta a kétkeléséget, de mindig tudomásul vette, hogy kritikusai és irodalompolitikusai tárgyainak különböző a létformája, s különbözők belső törvényszerűségei. Posztumusz kö-